

Diskurs nəzəriyyəsində nağıl diskursunun xüsusiyyətləri**Nurlana Famil qızı Bayramova**

ADU-nun müəllimi,

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı**E-mail:** Nurlanabayramova88@mail.ru**Rəyçilər:** filol.ü.e.d., dos. N.Ə. Əliyeva,
filol.ü.e.d., dos. Z.M. Əliyeva**Açar sözlər:** nağıl, folklor, konsept, koqnitiv dilçilik, diskurs**Ключевые слова:** сказка, фольклор, концепт, когнитивная лингвистика, дискурс**Key words:** fairy tale, folklore, concept, cognitive linguistics, discourse

Müasir dövrdə etnos, onun milli spesifik, ümumbəşəri komponentlərinin öyrənilməsinə maraq artmışdır. Bu da məqalənin aktuallığını ortaya çıxarır, belə ki, nağıl diskursunun xüsusiyyətlərinin dərinədən öyrənilməsi milli konseptsferin mədəni dominantlarını aşkar olunmasına yönəlmişdir. Məqalənin məqsədi nağıl diskursunun janr-üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir. Müşahidənin ümumelmi metodları ilə yanaşı, təsvir, təhlil, sintez, ümumiləşdirmə kimi dilçilik metodlarından istifadə olunmuşdur. Konseptual-lingvistik təhlil metodu nağıl diskursunun yerli konseptlərin mürəkkəb sistem kimi özünütəşkil xüsusiyyətlərinin aşkarlanmasına imkan yaradır.

XXI əsrin əsas postulatlarından biri dil və xalqın mədəniyyətinin sıx qarşılıqlı təsiri haqqında fikirdir. Bir çox dilçinin əsərində dil və mədəniyyət faktlarının, təfəkkür, müəyyən dil daşıyıcılarının dünyagörüşünün qarşılıqlı əlaqəsinin müxtəlif aspektləri tədqiq edilir. Bu işlərdə bu fakt nəzərə çarpdırılır və təsdiqlənir ki, “dildə əks olunan xalqın mədəni unikalığı tarixi, coğrafi, psixoloji amillərlə şərtlənir, obyektiv və subyektiv dünyanın qavranılması və anlanmasının əsas hissəsidir” (10, s. 39). Linqvo-kulturoloji aspektdə dil faktlarını təsvir edərkən dilçi, bir qayda olaraq, “dünya dil xəritəsi” anlayışı ilə əməliyyat aparır (15, s. 215-218).

Dildə öz əksini tapan milli dil xəritəsi müxtəlif xarici və yerli dilçilər tərəfindən koqnitiv dilçilik mövqeyindən tədqiq edilir, o, burada verilən dil üçün konseptlərin səciyyəvi məcmusu kimi götürülür. Dünyanın müəyyən obrazı ən qədim janr olan, ətraf aləm haqqında bilikləri, xalq müdrikiyini əks etdirən, xalqın mədəni və sosial təcrübəni əks etdirən nağıllarda da göstərilir. Bundan əlavə, nağıl özündə mədəniyyət üçün vacib olan etik və estetik qaydalar məcmusunu daşıyır. Məhz bu onu “aksioloji vacib” edir və “verilən dil daşıyıcıları üçün hansı dəyərlərin prioritetdə olduğunu” göstərir (2, s. 21). Xalq nağılları “xalqın yerləşdiyi yer, onun adət və ənənələri xüsusiyyətlərini və milli mentalitetin parlaq cəhətlərini ifadə edir” (2, s. 22).

Nağıl diskursu çoxlaylı və çoxtərəfli anlayış kimi çıxış edir. Bu terminin spesifikliyini anlamaq üçün onun folklorda yaranma və inkişafı tarixinə nəzər salmaq lazımdır, belə ki, onda (folklorda – B.N.) o, əsas və aparıcı janrlardan biri kimi çıxış edir.

Folklor ümumtəfəkkürün mürəkkəb forması olub, xalqın mənəvi mədəniyyətinin sahəsidir. Folklorun mənbələri ədəbi mədəniyyətin tarixi əsası olaraq qədimdir. Var olduğu bütün zamanlarda xalqın yaratdığı mədəniyyətin hər bir qolu folklorun tədqiqat obyektidir. “Xalq tərəfindən yaradılan hər nə varsa, “folklor” termini içərisində təhlilə cəlb edilə bilər” (1, s. 14). Folklorda xalqın “kökləri” və ya “ruhu” adlandırdığımız əsas mənəvi-etik dəyərləri göstərilir.

O, nəsilədən nəslə şifahi ötürülən müxtəlif variantlara malikdir (4, s. 15). Belə folklor nümunələrindən biri xalq nağıllarıdır.

Epik növün çox sevilən və həcmcə ən böyük janrı nağıldır (16). İnsanların qədim dövrlərdən yaratdığı nağıllar ağızdan-ağıza keçərək dəyişmiş, zənginləşmiş, dövrümüzdə gəlib çatmışdır. Bir çox alim qeyd edir ki, nağıl reallıqdan asılı olmayan mütləq uydurmadır, digərləri isə belə hesab edir ki, xalq hekayəçiləri nağıl uydurmasında ətraf aləmə münasibətlərini izhar edir. Daha dəqiq tərif nağıl tədqiqatçısı, məşhur alim A.N. Afanasyev göstərmişdir: “Xalq nağılı şifahi epik bədii əsər olaraq, əsasən, prozaik, sehrli, sərgüzəşt və ya gündəlik xarakterli uydurmaya yönəlmişdir. Sonuncu əlamət nağılı digər şifahi janrlardan ayırır” (5, s. 13).

Xalqın ən sevimli və geniş yayılmış sehrli nağıllardır. Onların kökləri dərinlidir. Onlar kökləri ilə xalqın dili, mədəniyyəti, təxəyyülü, psixikasına gedib çıxır. Məşhur ədəbiyyatşünas A.İ. Nikiforov nağıla belə tərif verir: “Nağıl (alm. *Märchen*, ing. *tale*, fr. *conte*, ital. *fiaba*, serb. *prpovijetka*, bolq. *prikaзка*, çex. *pohadka*, poly. *bajka*, bel. və Ukr. *казка*, *байка*, XVII əsrə qədər rus. *басня*, *байка*) - ibtidai sinif öncəsi bir cəmiyyətdə inkişafın ilkin mərhələlərində istehsal və dini funksiyaları yerinə yetirən bir hekayə, yəni əfsanələrin bir növüdür; sonrakı mərhələlərdə xüsusi kompozision-üslubi quruluşla fərqlənən şifahi bədii ədəbiyyat janrıdır (13, s. 236). F.Lensə görə, “nağıllar xalqların tərbiyəvi və təhsil vasitələri və şüurlu nəsihətlərdir” (11, s. 10-13). Nağıllar öz kökləri ilə əfsanəyə gedib çıxır, german əfsanəsinin mərkəzində şüurun dəyişməsi durur (8, s. 370). İ.A. İlyin qeyd edir ki, “nağıl xalqın dindən əvvəlki ilkin fəlsəfəsidir, azad əfsanəvi obraz və bədii formada onun həyatı fəlsəfəsidir” (9, s. 240).

M.V. Pavlyutenkova qeyd edir ki, nağıl məişətin gündəlik qayğılarından uzaqlaşmağın bir üsulu, eyni zamanda mədəniyyətin real layının vacib komponentidir. Nağıl estetik dəyərləri (gözəllik, şücaət, güc, cəsarətin tərənnümü), kömək, yaxşılıq, ədalət kimi mənəvi və etik normaların məcmusunu özündə əks etdirir (14). Ona görə də nağıl alleqoriyalar formasında “düzgün” seçimi əsaslandırır və qanuniləşdirir. Onun daxili qurması ədalət, yaxşılığa, optimizmə yönəlir, bu baxımdan müasir cəmiyyətdə onun sosio-mədəni potensialı yüksəkdir. Nağıl müəyyən mədəni kod yaradır, nağıl diskursu prizmasında müasir insanın dünya, həyatı strategiya və gözləntiləri haqqında təsəvvürləri formalaşdırır. İşarə dilini, dərslər, mənəvi dəyərlər, şəkillər, süjet və fəaliyyətdən istifadə edən nağılın çoxölçülü və polisemantikliyi ikili ünvanlama və ikili məzmunu ilə postmodern dünyanın cəmiyyət mənzərəsinə yaxşı oturur. Ona görə də mostmodern mədəniyyət mifoloji, eləcə də nağıl paradigmasında funksiyalaşır.

Bütün sehrli nağıllarda oxşar cəhətlər mövcuddur. Ümumilikdə bütün sehrli nağıllar quruluşuna görə oxşardır. Sehrli nağılların ən sadə sxemi aşağıdakı punktlara malikdir (7, s. 44):

- hər hansı bir qadağanın mövcudluğu;
- bu qadağanın kimsə tərəfindən cinayəti;
- əfsanəvi təsəvvürün xarakterindən asılı olan bu cinayətin nəticəsi;
- qəhrəmanların sehrdəki təcrübəsi haqqında hekayə;
- bu təcrübənin nəticəsi – qəhrəmanın rifaha qayıtması.

Belə struktur daha sonrakı nağıllara məxsusdur. Hər bir sehrli nağıl sehrli hərəkətsiz mümkün deyil: insanın sakit həyatına ya pis, ya da yaxşı xeyriyyəçi fəvqəltəbii güc daxil olur. İlk sözdən, ilk cümlədən nağıl insanı (dinləyicini) insanın adı həyatında uzaqlara aparır. N.A.Akimenko nağıl diskursunda universal əlamətləri (iştirakçı, məqsəd, strategiyalar və s.) ilə bərabər, spesifik: epik, nəql, estetik, əyləncəli əlamətlərini önə çəkir. Nağıl diskursunun spesifik xüsusiyyətləri – sabitlik, universallıq öyrənilən obyektin sosial səciyyəsinə işarə edir. Bununla belə, N.A. Akimenko nağıl diskursu “diskursun virtual aləmində sehrli hadisələrin

baş verdiyi personajların yaratdığı virtual dünya və ya mental məkanın təxəyyülü” olan psixi reallıq kimi nəzərdən keçirir (3).

Müasir dövrdə biz falçılıq və taleyin əlamətlərinə inanmırıq, amma qədim dövrlərdə bu, insanların həyat tərzidir. Bu inam çox uzun müddətə insanların beynində qalır. Nağılda, əsasən, insanın ruhi vəziyyəti, təcrübələri parlaq surətdə öz əksini tapır.

Xalq nağılları həqiqətin təntənəsinə, xeyirin şər üzərində qələbəsinə inamı ruhlandırır. Bütün nağıllarda, bir qayda olaraq, müsbət qəhrəman və dostlarının əzabları keçicidir, müvəqqətidir. Məhz bu baxımdan nağılların nikbinliyi uşaqlar tərəfindən bəyənilir və pedaqoji vasitələrinin tərbiyəvi əhəmiyyətini artırır.

Obrazlılıq nağılların əsas xüsusiyyəti olaraq onların qavranılmasını asanlaşdırır. Qəhrəmanda xarakterinin əsas cəhətləri önə çəkilir, bu da onu xalqın milli xarakteri ilə yaxınlaşdırır. Xalq nağılların maraqlı olması ilə yanaşı, əyləncəli olmasına da diqqət yetirir. Xalq nağıllarda parlaq və canlı obrazların olduğu kimi, incə və məzəli yumor da var. Hər bir xalqda dinləyicini əyləndirən xüsusi təyinatlı nağıllar mövcuddur.

Didaktizm nağılların əsas, vacib xüsusiyyətlərindən biridir. Hər bir xalqın nağılları ibrətamiz və tərbiyələndiricidir.

Nağıl diskursu pedaqoji, siyasi və ya hər hansı bir diskurs kimi təkqaydalı hadisə deyil. O, bədii diskursla (eyni zamanda onun xüsusi növüdür) sıx bağlıdır, bununla belə, bədii diskurs öz yaradıcılığında fərddir, onda fərdi, şəxsi fikirlər reallaşır. Nağıl diskursunda isə həmişə kollektiv fikirlər reallaşır, yəni bu diskursu sadələşdirmək olmaz, o, müəyyən mənada “ikiqat” dərinlikli diskursdur (12, s. 154).

Nağıl diskursuna diqqət yetirsək, onun öz növbəsində tamamilə “kollektiv şüur” vasitəsilə şərh olunduğunu söyləmək olmaz. “Sosial, müntəzəm şüurüstü və şəxsi, şərhli” şüurüstü dərəcələrini məhdudlaşdıraraq fərdin əqli fəaliyyətini şərhə, kollektiv şüuru yalnız müntəzəm oyun dərəcəsinə bağlamaq düzgün olmazdı” (6, s. 261). Nağılda şəxsi və kollektivin birləşməsi fikri əsassız deyil. Fərdin mətnə təsiri heç bir şübhə doğurmağını nəzərə alsaq (əlavə etmək lazımdır ki, məlumatın şifahi ötürülməsində nəqlədən həm də həmmüəllifdir, buradan “zədələnmiş telefon” effekti özünü göstərir), onda kollektivin nağıl diskursuna təsiri məsələsinə diqqət yetirmək lazımdır. Bizə maraqlı olan aspektlərə nəzər salaq. Birincisi, hər hansı bir etnos verilən mədəniyyətin fundamenti sayılan diskurs korpusuna - əfsanə, miflərə malikdir. İkincisi, xalqlar obraz-rəmzləri qəbul edir, cırdan, vampirlər ekzo-rəmzlər olaraq qalır, görünməyən papaq, təyyarə xalçası və qaçış botları nağıl diskursu üçün “doğma” oldu. Üçüncüsü, nağıl diskursu üçün endotrop olan kumulyativ komponent-söz səciyyəvidir. Bu komponentin mövcudluğu bu nağılların uzun müddət yazılmadığını, şifahi ağızdan-ağıza ötürüldüyünün işarəsidir, bu da nağıl diskursunun vacib xüsusiyyətidir. Anaförəların işlənməsi, kontekstə göndərilmə həmişə uyğun deyil, məsələn, publisistik diskurs üçün məlumatın dəqiq təşkil olunması lazımlıdır, nağıl diskursu üçün bu, çox vaxt məcburi xarakter daşıyır.

Nəticə etibarilə qeyd etməliyik ki, nağıllar xalqın əsrlər boyu yaşadığı təcrübəni özündə cəmləşdirir ki, bu da onlarda yalnız təbii və antropoloji konseptlərin mövcudluğu ilə deyil, həm də ruh, yaxşı, pis, ürək, iradə, həqiqət, sevgi və nifrətin mövcudluğu ilə təsdiqlənir. Bizim fikrimizcə, bir tərəfdən, sosio-konseptlərin çox sayı, onların reallaşmasının müxtəlifliyi, o dövrün realiləri ilə uyğunluğu, zamanla yoxlanılmış ənənələrin məsuliyyəti, digər tərəfdən, linqvistik, etnik, mədəni, sosi-tarixi amillərlə şərtlənmiş fərdin və bütün xalqın şüur xüsusiyyətləri nağıl diskursunun ümumi diskursiv nəzəriyyəsinin komponenti kimi, eləcə də diskursiv tədqiqatın ayrıca növü kimi daha ətraflı öyrənilməsi bunun əleyhinə olan faktlardır.

Məqalənin aktuallığı. Müasir dövrdə etnos, onun milli spesifik, ümumbəşəri komponent-

lərinin öyrənilməsinə maraq artmışdır. Nağıl diskursunun xüsusiyyətlərinin dərinlən öyrənilməsi milli konseptsferin mədəni dominantlarını aşkar olunmasına yönəlməsi etibarilə məqalənin aktuallığını ortaya çıxarır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik diskurs nəzəriyyəsində nağıl diskursunun xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində aşkar olunur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar, eləcə də dilçilər yararlanmaqla yanaşı, həmçinin diskurs nəzəriyyəsi ilə bağlı əsərlərin yazılmasında nəzəri əsas kimi istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Nəsəncizi A. Folklorşünaslığa giriş. Bakı: Elm və təhsil. 2015. 260 s.
2. Акименко Н.А. Стратегии англоязычного сказочного дискурса [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.lib.kalmsu.ru/text/TRUD/Akimenko_NA/p001.pdf .
3. Акименко Н.А. Лингвокультурные характеристики англоязычного сказочного дискурса [Электронный ресурс]. URL: <http://31f.ru/dissertation/8-dissertaciya-lingvokulturnye-xarakteristiki-angloyazychnogo-skazochno-diskursa.html>.
4. Аникин В.П. Русская народная сказка. М.: Учпедгиз, 1959. 256 с.
5. Афанасьев А.Н. Народные русские сказки. М.: Государственное издательство художественной литературы, 1957.
6. Борботько, В.Г. Принципы формирования дискурса: От психолингвистики к лингвосинергетике / В.Г. Борботько. – М.: КомКнига, 2006. – 288 с.
7. Герасимова Н. М. Пространственно-временные формулы русской волшебной сказки. — В кн.: Русский фольклор. М.-Л., 1978, вып. 18.
8. Захарчук Л.Н. Символы в волшебных сказках (на материале английской сказки «The Rose-Tree»). Царскосельские чтения. 2013, № 13, с. 369-373.
9. Ильин И.А. Одинокий художник / сост., предисл. и примеч. В. И. Белов. М., 1993. 348 с.
10. Киприянова А.А. Функциональные особенности зооморфизмов (на материале фразеологии и паремиологии русского, английского и новогреческого языков): дис. ... канд. филол. наук. Краснодар, 1999. 216 с.
11. Ленц Ф. Образный язык народных сказок / пер. с нем. 2-е изд. М.: evedentis, 1999. с. 10-13
12. Мамонова Н.В. О специфике британского сказочного дискурса. Вестник Челябинского государственного университета. 2013. № 37 (328). Филология. Искусствоведение. Вып. 86. С. 153–155.
13. Никифоров А.И.. Жанры русской сказки // Ученые Записки ЛГПИ Факультет языка и литературы. Л., 1938. Вып. 1. с. 233- 259.
14. Павлютенкова И.В. Сказка: философско-культурологический анализ: дис. на здобуття наук. ступеня канд. филос. наук: 24.00.01 / И.В.Павлютенкова. – Ростов н/Д, 2003. – 20 с.
15. Шерина Е.А. Алексеева А.В. Лингвокультурологический аспект изучения национально-культурной специфики языка. Фундаментальные исследования. 2014. № 12 (часть 1), с. 215-218.
16. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_folkloru

Н.Ф. Байрамова**Особенности сказочного дискурса в теории дискурса****Резюме**

В наше время растет интерес к изучению этноса, его национальных специфических, универсальных составляющих. Это свидетельствует об актуальности статьи, поскольку углубленное изучение особенностей сказочного дискурса направлено на выявление культурных доминантов национального концепта. Целью статьи является изучение жанровых и стилевых особенностей сказочного дискурса. Помимо общенаучных методов наблюдения использовались такие лингвистические методы, как описание, анализ, синтез и обобщение. Метод концептуально-лингвистического анализа позволяет выявить самоорганизующиеся особенности дискурса рассказа как сложной системы локальных понятий.

N.F. Bayramova**Features of fairy tale discourse in discourse theory****Summary**

In modern times, there has been a growing interest in the study of the ethnos, its national specific, universal components. This reveals the relevance of the article, as an in-depth study of the features of the tale discourse is aimed at identifying the cultural dominants of the national concept. The purpose of the article is to study the genre and style features of fairy tale discourse. In addition to general scientific methods of observation, linguistic methods such as description, analysis, synthesis, and generalization were used. The method of conceptual-linguistic analysis allows us to reveal the self-organizing features of the story discourse as a complex system of local concepts.

Redaksiyaya daxil olub: 16.04.2021